অধ্যায় ৩ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় সভ্যতাসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

3.1 উদ্দেশ্য
3.2 পৰিচয়
3.3 সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা
  3.3.1 নগৰ
  3.3.2 সমাজ আৰু অধিবাসীসকল
  3.3.3 অৰ্থনীতি
  3.3.4 ধৰ্ম
  3.3.5 সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ সময় আৰু বিস্তৃতি
  3.3.6 সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ পতন
3.4 বৈদিক সভ্যতা
  3.4.1 সমাজ
  3.4.2 ৰাজনীতি
  3.4.3 অৰ্থনীতি
  3.4.4 ধৰ্ম
  3.4.5 পৰৱৰ্তী বৈদিক সভ্যতা
3.5 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
3.6 প্ৰসংগ পুথি
3.7 অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
3.8 আৰ্হি-প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ নাগৰিকৰ জীৱন আৰু নগৰ পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব,
- সিন্ধু উপত্যকাৰ লোকসকলৰ আৰ্থ-সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱন সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ ধ্বংসৰ কাৰণ সমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- আৰ্য্য বা বৈদিক সভ্যতাৰ লোকসকলৰ আৰ্থ সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱন সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব,
- বৈদিক আৰু পৰৱৰ্তী বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

আপোনালোকে প্রাচীন কালত সভ্যতাৰ আৰম্ভণি কেনেদৰে হৈছিল জানেনে? আদিম মানৱ আজিৰ মানুহৰ দৰে সভ্য নাছিল। তেওঁলোকে সময়ে সময়ে এখন ঠাইৰ পৰা আন এখন ঠাইলৈ প্রব্রজন কৰি এক অঘৰী জীৱন যাপন কৰিছিল। সময় বাগৰাৰ লগে লগে আদিম মানৱে খেতি-বাতি কৰিবলৈ লৈছিল আৰু এক সুস্থিৰ জীৱন যাপন আৰম্ভ কৰিছিল। এইদৰে য'তেই মানুহে সুশৃংখলিত জীৱন আৰম্ভ কৰিছিল তাতেই সমাজৰ বিকাশ হৈছিল। জীৱনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্র ত হোৱা ক্রমাগত বিকাশেই সভ্যতাৰ জন্ম দিছিল। প্রাচীন সভ্যতাসমূহৰ বেছিভাগেই আছিল নদী উপত্যকাৰ সভ্যতা। নদী উপত্যকাক কেন্দ্র কৰি সভ্যতাসমূহ গঢ়ি উঠাৰ মূলতে হ'ল— নদীয়ে আদিম মানৱৰ খোৱাপানী, জলসিঞ্চন আৰু ঘৰ সাজিবলৈ প্রয়োজনীয় বোকা-মাটিৰ অভাৱ পূৰণ কৰিছিল। নদীসমূহ যোগাযোগৰ মাধ্যম আছিল। এতিয়া আমি পৃথিৱীৰ কেইটামান প্রাচীন সভ্যতাৰ কথা মনত পেলাওঁহঁক। যেনে— ইজিপ্তৰ সভ্যতা, বেবিলনীয় সভ্যতা, মেচোপটেমিয়া সভ্যতা ইত্যাদি। মন কৰিব যে ভাৰতৰ আটাইতকৈ প্রাচীন সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা আছিল পৃথিৱীৰ উক্ত প্রাচীন সভ্যতাসমূহৰ সমসাময়িক। এইদৰে মানৱ ইতিহাসৰ প্রাচীনতম অধ্যায়লৈ আমাৰ দেশৰ সভ্যতাই উল্লেখযোগ্য বৰঙণি আগবঢ়াইছে। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ পাছতেই আছিল আর্য্যসকলৰ বৈদিক সভ্যতা। বহু সংযোগ আৰু বিয়োগৰ পিছত এই সভ্যতা আজিৰ তাৰিখলৈকে বর্তি আছে। এই অধ্যায়ত সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা আৰু বৈদিক সভ্যতা উভয়ৰে বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ উল্লেখ কৰা হৈছে।

৩.৩ সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা

হৰপ্পাৰ সভ্যতাঃ- সিন্ধু উপত্যকাৰ খননকার্য্য প্রথমে হৰপ্পাত কৰা হৈছিল বাবেই এই সভ্যতাক হৰপ্পাৰ সভ্যতা বুলিও কোৱা হয়।

আমি আগতেই উল্লেখ কৰিছো যে সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা হৈছে আমাৰ দেশৰ আটাইতকৈ পুৰণি সভ্যতা। যি হঁওক হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জদাৰোৰ প্রত্নতাত্ত্বিক আবিষ্কাৰসমূহৰ আগলৈকে ভাৰতীয় সভ্যতা আর্য্য সকলৰপৰা আৰম্ভ হোৱা বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। 1922–23 খ্রীঃত তিনিজন প্রত্নতত্ত্ববিদ ক্রমে ৰাখাল দাস বেনার্জী, দয়াৰাম ছাহানী আৰু চাৰ জন মার্চেলে খননকার্যৰ দ্বাৰা হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জদাৰোত এক প্রাচীন সভ্যতাৰ ধ্বংসাৱশেষ আৱিষ্কাৰ কৰে। হৰপ্পা পঞ্জাবৰ মণ্টগোমাৰী জিলাত আৰু মহেঞ্জদাৰো সিন্ধু প্রদেশৰ লাৰকাণা জিলাত অৱস্থিত। এই দুয়োখন ঠায়েই বর্তমান পাকিস্তানৰ অন্তর্গত। খনন কার্য চলোৱা বেছিভাগ নগৰেই সিন্ধু নদীৰ পাৰত অৱস্থিত। সেয়ে এই সভ্যতাক সিন্ধু সভ্যতা বুলি জনা যায়।

চিত্র ৩.১ ঃ মহেঞ্জদাৰো, লাৰকাণা জিলা, সিন্ধু প্রদেশ, পাকিস্তান

উৎস ঃ গোগোল ইমেজ

সিন্ধু সভ্যতাৰ বিষয়ে কোনো লিখিত সমল পাবলৈ নাই। সিন্ধু উপত্যকাৰ বিভিন্ন ঠাইত আৱিষ্কৃত মোহৰসমূহৰ সচিত্রলিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰিবলৈ পণ্ডিতসকল সমর্থ হোৱা নাই। সেয়ে হ�ৰপ্পাৰ অধিবাসীসকল আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন যাত্রা সম্পর্কে আমাৰ জ্ঞান অস্পষ্ট আৰু সাধাৰণ। হৰপ্পা, মহেঞ্জদাৰো আৰু অন্যান্য স্থানত খনন কার্য্যৰদ্বাৰা উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন সামগ্রীৰ পৰাহে আমি এই সভ্যতা সম্পর্কে কিছু ধাৰণা কৰিব পাৰোঁ।

৩.৩.১ নগৰ

সিন্ধু উপত্যকাৰ নগৰসমূহৰ ধ্বংসাৱশেষসমূহে এক নগৰীয়া সভ্যতাৰ কথাকে সূচায়। আন অর্থত এই সভ্যতা আছিল নগৰ কেন্দ্রিক। ধ্বংসাৱশেষসমূহে নগৰ পৰিকল্পনা আৰু উন্নত মানৰ নলা-নর্দমাৰ সুব্যৱস্থা থকাৰ কথা প্রমাণ কৰে। এতিয়া আমি এই অতুলনীয় নগৰসমূহৰ কেতবোৰ দিশ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম।

নগৰসমূহত বিভিন্ন আকাৰৰ বহু সংখ্যক বাসগৃহ আছিল। ঘৰবোৰ পোৱা ইটাৰে সজা হৈছিল। প্রায় প্রতিটো ঘৰতে একোটাকৈ কুঁৱা, নলা আৰু স্নানাগাৰ আছিল। ষ্ট্রীট লাইটৰ ব্যৱস্থা সিন্ধু সভ্যতাৰ নগৰসমূহৰ আন এক উল্লেখযোগ্য দিশ। হৰপ্পাৰ নগৰসমূহত থকা এই ধৰণৰ সা-সুবিধাসমূহে আধুনিক নগৰ পৰিকল্পনাৰে সমৃদ্ধ বর্তমান যুগৰ যি কোনো এখন নগৰৰ কথা আমাৰ মনলৈ আনে।

ভগ্নাৱশেষসমূহৰ মাজত আৱিষ্কৃত আটাইতকৈ ডাঙৰ স্থাপত্যৰ নিদর্শন হৈছে মহেঞ্জদাৰোৰ বৃহৎ স্নানাগাৰটো। ই প্রকৃততে এক ৰাজহুৱা স্নানাগাৰ আছিল। ইয়াৰ দৈর্ঘ্য 180 ফুট আৰু প্রস্থ 108 ফুট। গা-ধুবৰ বাবে থকা মূল জলাধাৰটো আছিল 39 ফুট দীঘল, 23 ফুট বহল আৰু 8 ফুট দ। জলাধাৰৰ চাৰিওফালে গেলেৰী আৰু ভালেমান কোঠালি আছিল। আশ্চর্যকৰ কথা যে উক্ত জলাধাৰটোত আজিকালিৰ ছুইমিংপুলসমূহত থকাৰ দৰে পানী সুমুৱাব আৰু উলিয়াব পৰাৰ সু-ব্যৱস্থা আছিল।

চিত্র ৩.২ ঃ মহেঞ্জদাৰোৰ বৃহৎ স্নানাগাৰ

উৎস ঃ গোগোল ইমেজ

৩.৩.২ সমাজ আৰু অধিবাসীসকল

সিন্ধু সভ্যতাৰ উন্নত নগৰসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পাছত এইবাৰ আমি এই সুপৰিকল্পিত নগৰসমূহৰ অধিবাসীসকলৰ বিষয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰিম।

সিন্ধু উপত্যকাৰ খনন কার্য্যসমূহে সমাজত চাৰিটা শ্রেণী থকাৰ কথা সূচায়। সেই চাৰিটা শ্রেণী আছিল— শিক্ষিত শ্রেণী, যোদ্ধাসকল, বণিক শ্রেণী, কাৰিগৰ আৰু শ্রমিক শ্রেণী। শিক্ষিত শ্রেণীৰ ভিতৰত পুৰোহিত, জ্যোতিষি, চিকিৎসক ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য। প্রাচীন দুর্গ আৰু প্রাসাদসমূহৰ ভগ্নাৱশেষে শাসক শ্রেণী বা যোদ্ধা

শ্রেণী এটা থকাৰ কথা সূচায়। এই শ্রেণীটোৰ প্রাথমিক দায়িত্ব আছিল ভূমি আৰু জনসাধাৰণক সুৰক্ষা দিয়া। বণিকসকল আৰু বিভিন্ন কাৰিগৰসকল যেনে সোণাৰী, তাঁতী, কাঠমিস্ত্রী, ৰাজমিস্ত্রী আদিৰে সমাজৰ তৃতীয়টো শ্রেণী গঠিত হৈছিল। নিম্ন শ্রেণীটোত আছিল শ্রমিক, গৃহভৃত্য ইত্যাদি।

সিন্ধু সভ্যতাৰ লোকসকলে আমিষ আৰু নিৰামিষ দুয়োবিধ আহাৰেই গ্রহণ কৰিছিল। টাকু ৰীৰ আৱিষ্কাৰে তাঁতীসকলৰ উপস্থিতিৰ কথা সূচায়। পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়েই আ-অলংকাৰ পৰিধান কৰিছিল। এই অলংকাৰসমূহ সোণ, ৰূপ, তাম, হাতীদাঁত আদি বিভিন্ন ধাতুৰে তৈয়াৰী। নতুন দিল্লীৰ 'ৰাষ্ট্রীয় সংগ্রহালয়' (National Museum) -ত থকা হৰপ্পা গেলেৰীত সেইসময়ৰ আ-অলংকাৰ আৰু বিভিন্ন প্রসাধন সামগ্রীৰ এক বৃহৎ সংগ্রহ আছে।

চিত্র ৩.৩ ঃ হৰপ্পাৰ ফুলদানি আৰু বিভিন্ন পাত্র

উৎস ঃ *গোগোল ইমেজ*

সাজ-পোছাক আৰু আ-অলংকাৰৰ লগতে অন্যান্য ভালেমান ঘৰুৱা সা-সামগ্রী যেনে আচবাব-পাত্র, বাচন-বর্তন, পুতলা ইত্যাদিও সিন্ধু উপত্যকাৰ বিভিন্ন স্থানত পোৱা গৈছে। ৰান্ধনীঘৰৰ বেছিভাগ বাচন-বর্তনেই মাটি আৰু শিলেৰে তৈয়াৰী। তলৰ ছবিত হৰপ্পাৰ লোকসকলে ব্যৱহাৰ কৰা ফুলদানি আৰু বিভিন্ন পাত্র দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। এই সকলোবোৰ বস্তুৰেই সুন্দৰভাৰে অলংকৃত আৰু নিমজ তথা চকচকীয়া।

সম্ভৱতঃ খেল-ধেমালি আৰু মনোৰঞ্জন হৰপ্পাৰ লোকসকলৰ জীৱনৰ এক উল্লেখযোগ্য দিশ আছিল। তেওঁলোকৰ মাজত চিকাৰো বৰ জনপ্রিয় আছিল। সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে মাটিৰ পুতলাৰে খেলিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং 1ঃ শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিয়াওকঃ

হৰপ্পা সভ্যতাৰ আনটো নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং 2ঃ কোন চনত বৃহৎ স্নানাগাৰটো হৰপ্পা নগৰত আৱিষ্কৃত হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং 3ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

(ক) হৰপ্পাৰ সমাজত ..... শ্রেণীৰ লোক আছিল।

(খ) ..... ৰ আৱিষ্কাৰে তাঁতীসকলৰ উপস্থিতিৰ কথা সূচায়।

৩.৩.৩ অর্থনীতি

নগৰসমূহৰ বিকাশ আৰু তাৰ জনবহুলতাই সিন্ধু সভ্যতাৰ অধিবাসীসকলৰ

স্বচ্ছল অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ কথাকে প্রমাণ কৰে। এনে অর্থনৈতিক উন্নয়ণৰ মূলতে আছিল কৃষি, বেপাৰ-বাণিজ্য, যোগাযোগ আদিৰ দৰে বিভিন্ন কাৰকসমূহ।

সিন্ধু উপত্যকাৰ লোকসকলৰ প্রধান জীৱিকা আছিল কৃষি। সিন্ধু নৈ আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহৰ বাবে এই উপত্যকাৰ মাটি সাৰুৱা আছিল আৰু ই কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধিত যথেষ্ট অৱিহণা যোগাইছিল। উৎপাদিত শস্যৰ ভিতৰত প্রধান আছিল— ঘেঁহু, বার্লি, ধান, কপাহ, বিভিন্ন জাতৰ শাক-পাচলি ইত্যাদি।

আন এক উল্লেখযোগ্য জীৱিকা আছিল পশুপালন। সিন্ধু উপত্যকাৰ আধিবাসীসকলে গৰু, ভেড়া, গাহৰি, উট, বলধ, ম'হ, গাধ, হাতী আদি জীৱ-জন্তু পুহিছিল। অৱশ্যে ঘোঁৰা পুহিছিলনে নাই সেই বিষয়ে সঠিককৈ জনা নাযায়। খাদ্যৰ বাবেই মূলতঃ তেওঁলোকে পশুপালন কৰিছিল।

বেপাৰ-বাণিজ্য হৰপ্পা সভ্যতাৰ অর্থনৈতিক জীৱনৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ আছিল। বিভিন্ন তথ্যই এই কথা প্রমাণ কৰে যে সিন্ধু সভ্যতাৰ লোকসকলে ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ লগতে পশ্চিম আৰু উত্তৰ এছিয়াৰ বিভিন্ন ঠাই, যেনে- ইজিপ্ত, বেবিলন আদিৰ সৈতেও বেহা-বেপাৰ কৰিছিল। হৰপ্পাৰ কিছুমান বস্তু ছুমেৰীয়াত পোৱা গৈছে। ই ছুমেৰীয়া সভ্যতাৰ সৈতে সিন্ধু উপত্যকাৰ বেহা-বেপাৰৰ সম্পর্ক থকাৰ কথাকে সুনিশ্চিত কৰে। সিন্ধু সভ্যতাৰ বিভিন্ন ৰপ্তানি সামগ্রীৰ ভিতৰত কাপোৰ আছিল প্রধান আৰু ইয়াৰ সলনি সমসাময়িক বহির্বিশ্বৰপৰা সোণ, ৰূপ, তাম আৰু মূল্যবান পাথৰ আমদানি কৰিছিল।

চিত্র ৩.৪ ঃ হৰপ্পাৰ মোহৰ

এক উন্নত আৰু সুৰক্ষিত যোগাযোগ ব্যৱস্থা হৈছে বিকাশৰ প্রথম চর্ত। নদী আৰু সাগৰীয় পথেৰে সিন্ধু উপত্যকাৰ লোকসকলে বিদেশৰ লগত বেহা-বেপাৰ কৰিছিল। হৰপ্পাৰ শীল-মোহৰসমূহত থকা নাও আৰু জাহাজৰ ছবিয়ে এই কথা প্রমাণ কৰে। সম্ভৱতঃ লোথাল আৰু মহেঞ্জদাৰো আছিল সিন্ধু উপত্যকাৰ দুটা উল্লেখযোগ্য বন্দৰ। সিন্ধু উপত্যকাৰ লোকসকলে স্থানীয় নৈ সমূহেৰে আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য চলাইছিল।

৩.৩.৪ ধর্ম

হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জদাৰোৰ প্রত্নতাত্বিক নিদর্শনসমূহে এই সভ্যতাৰ অধিবাসীসকলৰ ধর্মীয় জীৱন সম্পর্কে বহু কথাই জানিবলৈ দিয়ে। লক্ষণীয়ভাৱে খনন কার্য্য চলোৱা স্থানসমূহত কোনো মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ আৱিষ্কৃত হোৱা নাই। তথাপিও যথেষ্ট সংখ্যক মোহৰ আৰু পো�ৰামাটিৰ মূর্তিৰ আৱিষ্কাৰে সিন্ধু সভ্যতাৰ লোকসকলে মূর্তিপূজা কৰাৰ কথাকে প্রমাণ কৰে। মানুহে সম্ভৱতঃ সৃষ্টিৰ উৎস হিচাপে এক স্ত্রীশক্তি বা মাতৃশক্তিৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰিছিল। মাতৃপূজাৰ উপৰিও আন

স্বস্তিকা ঃ হৈছে সূর্যৰ প্রতীক।

এক দেৱতাকো পূজা কৰা হৈছিল। মহেঞ্জদাৰোত উদ্ধাৰ হোৱা মোহৰত খোদিত তিনিখন মুখেৰে যোগাসনত উপবিষ্ট, শিং থকা আৰু চাৰিওফালে জীৱ জন্তুৰে পৰিৱেষ্টিত হৈ থকা এক দেৱতাৰ ছবি দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই সকলো দিশ বিবেচনা কৰি পণ্ডিতসকলে এই মূৰ্তিটো শিৱৰ পূৰ্ব সংস্কৰণ বুলি ক'ব খোজে। লগতে সিন্ধু সভ্যতাত শিৱ লিংগ সদৃশ বহুতো পাথৰ আৱিষ্কাৰ হোৱাটোৱেও এই দেৱতা যে শিৱই আছিল সেই কথা সুনিশ্চিত কৰে। ইয়াৰ উপৰিও গছ-গছনি, পানী আৰু জুইৰ উপাসনাও হ�ৰপ্পাৰ লোকসকলৰ মাজত প্ৰচলন আছিল। স্বস্তিকাৰ চিন থকা কিছুসংখ্যক মোহৰৰ আৱিষ্কাৰে সূৰ্যদেৱতাৰ উপাসনাৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা প্ৰমাণ কৰে।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক ৩.১

হৰপ্পাৰ অধিবাসীসকলে ব্যৱহাৰ কৰা ঘৰুৱা সামগ্ৰীৰ লগত আপোনালোকৰ ঘৰত ব্যৱহৃত সা-সামগ্ৰীৰ এখন তুলনামূলক তালিকা প্ৰস্তুত কৰক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৩.৫ সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ সময় আৰু বিস্তৃতি

সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ প্ৰকৃ ত সময় নিৰ্ধাৰণ কৰাটো কঠিন। উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পণ্ডিতসকলে সিন্ধু সভ্যতাৰ সময় 3200 খ্ৰীঃপূঃৰ পৰা 1700 খ্ৰীঃ পূঃ লৈ আছিল বুলি ঠাৱৰ কৰিছে।

এক বিশাল ভৌগোলিক এলেকা জুৰি সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা বিস্তৃত আছিল। পশ্চিমে বেলুচিস্তানৰ ছুতকাজেনদাৰোৰ পৰা পূৱে উত্তৰ প্ৰদেশৰ আলমগীৰপূৰলৈকে আৰু উত্তৰে জম্মুৰ মন্দাৰ পৰা দক্ষিণে গোদাবৰী উপত্যকাৰ দৈমাবাদলৈকে সিন্ধু সভ্যতা বিস্তৃত আছিল। মুঠৰ ওপৰত এই সভ্যতাই 22,50,000 বৰ্গ কিঃমিঃ এলেকা সামৰিছিল। ই হৈছে সমসাময়িক বিশ্ব ইতিহাসৰ সৰ্ববৃহৎ সাংস্কৃতিক মণ্ডল।

৩.৩.৬ সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ পতন

সভ্যতাৰ উত্থান আৰু পতন এক স্বাভাৱিক পৰিঘটনা। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ ক্ষেত্ৰতো ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম হোৱা নাছিল। পণ্ডিতসকলৰ মাজত সিন্ধুসভ্যতাৰ পতনৰ কাৰণ সম্পৰ্কে বিভিন্ন মতবাদ আছে। আটাইতকৈ যুক্তিপূৰ্ণ আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ

মতবাদ কেইটা হ'ল— পাৰিপার্শ্বিকতাৰ দ্রুত পৰিৱর্তন, প্রাকৃতিক দুর্যোগ যেনে— বানপানী আৰু ভূমিকম্প, বিদেশী আক্রমণ, ইত্যাদি। অৱশ্যে বেছিভাগ পণ্ডিতে বিদেশী আক্রমণক (সম্ভৱত আর্যসকলৰ প্রৱেশক) হাৰাপ্পা সভ্যতা ধ্বংসৰ মূল কাৰণ হিচাপে অভিহিত কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং 4 ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

(ক) সিন্ধু সভ্যতাৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ বন্দৰ আছিল ..... আৰু .....।

(খ) হৰপ্পা সভ্যতা..... বর্গ কিঃ মিঃ এলেকা জুৰি বিস্তৃত আছিল।

প্রশ্ন নং 5 ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নির্ধাৰণ কৰক ঃ

(ক) স্বস্তিকা সূর্য্য দেৱতাৰ প্রতীক (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

(খ) হৰপ্পা সভ্যতা পতনৰ প্রধান কাৰণ আছিল ছুনামি (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

৩.৪ বৈদিক সভ্যতা

ইতিমধ্যে আমি হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিষয়ে কিছু কথা জানিলোঁ। এই শাখাত আমি আন এক সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। সিন্ধু সভ্যতাৰ পিছত এই সভ্যতা আৰম্ভ হৈছিল। এই সভ্যতাৰ লোকসকল আছিল আর্যসকল। তেওঁলোক মধ্য এছিয়াৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তইদি ভাৰতলৈ আহিছিল। আপোনালোকে নিশ্চয় বেদৰ বিষয়ে শুনিছে। বেদ আছিল আর্যসকলৰ প্রধান ধর্মগ্রন্থ। আর্যসভ্যতাক বৈদিক সভ্যতা বুলিও জনা যায়।

জানি থোৱা ভাল

বেদ চাৰিখন। যেনে—

- ঋক্ বেদ
- যজুৰ বেদ
- সাম্ বেদ আৰু
- অথর্ববেদ

ইয়াৰ ভিতৰত ঋক্ বেদেই আটাইতকৈ পুৰণি। লগতে এই বেদ ভাৰতৰ সবাতোকৈ প্রাচীন সাহিত্যও।

সমগ্র বৈদিক যুগটোক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— ঋক্ বৈদিক যুগ বা আদি বৈদিক যুগ আৰু পৰৱর্তী বৈদিক যুগ। 1500 খ্রীঃ পূঃ ৰ পৰা 1000 খ্রীঃ পূঃ লৈ ঋক্ বৈদিক যুগ আৰু 1000 খ্রীঃপূঃ ৰ পৰা 700 খ্রীঃ পূঃ লৈ পৰৱর্তী বৈদিক যুগত ভাগ কৰা হৈছে। এই খণ্ডত আমি উক্ত দুয়োটা যুগৰে বিভিন্ন দিশসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

পিতৃপ্রধান সমাজঃ- পিতৃপ্রধান সমাজত পৰিয়ালৰ জ্যেষ্ঠ পুৰুষজনকেই পৰিয়ালৰ মুৰব্বী হিচাবে গণ্য কৰা হয়।

৩.৪.১ সমাজ

বৈদিক সমাজৰ ভেটি আছিল পৰিয়াল। সেই সময়ৰ সমাজ আছিল পিতৃপ্রধান। ঋক বৈদিক যুগত পৰিয়ালৰ এই মূৰব্বীজনক গৃহপতি বা কুলপতি বোলা হৈছিল। আদি বৈদিক যুগৰ সমাজত নাৰীয়ে এক সন্মানজনক স্থান লাভ কৰিছিল। সমাজ যদিও পিতৃতান্ত্রিক আছিল কন্যাসন্তানক অৱহেলা কৰা হোৱা নাছিল। পুত্র সন্তানৰ দৰে কন্যাসন্তানৰ বাবেও শিক্ষাৰ দুৱাৰ খোলা আছিল। সেই বাবেই ঘোষা, অপালা, বিশ্বস্তৰা আদি সেই সময়ৰ বিদূষী মহিলাৰ বিষয়ে আমি জানিব পাৰো। ছোৱালীক পৰিণত বয়সত বিয়া দিয়া হৈছিল। যদিও বাল্য বিবাহৰ প্রচলনো একেবাৰে নোহোৱাকৈ নাছিল। বিধবা বিবাহৰ প্রতি সমাজৰ অনুমতি আছিল। ইয়াৰ পৰা আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে ঋক্ বৈদিক যুগত সমাজ আৰু পৰিয়াল উভয়তে নাৰীৰ স্থান উচ্চ আছিল।

কপাহ, উল আৰু পহুৰ ছালৰ পৰা সাজ-পোছাক তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ঋক্ বৈদিক যুগৰ নাৰীয়ে সোণৰ বিভিন্ন ধৰণৰ আ-অলংকাৰ পিন্ধি ভাল পাইছিল। নাৰী-পুৰুষ উভয়েই পাগুৰী মাৰিছিল।

বার্লি, ধান, ঘেঁহু আৰু ইয়াৰ পৰা তৈয়াৰী বিভিন্ন বস্তু তেওঁলোকে খাইছিল। আমিষ আহাৰৰ ভিতৰত আছিল মাছ, চৰাইৰ মাংস, ছাগলীৰ মাংস, ষাঁড় গৰুৰ মাংস ইত্যাদি। বৈদিক আর্যসকলে সোম আৰু সুৰা নামৰ দুবিধ মাদক দ্রব্য ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বৈদিক যুগৰ লোকসকলে ৰং ৰহইচ কৰি ভাল পাইছিল। ৰথ চালনা, সমৰ নৃত্য আৰু চিকাৰ আছিল আটাইতকৈ আকর্ষণীয় বর্হিবিভাগীয় খেল (Out door game)। আনন্দৰ মুহূর্ত বোৰ গান গাই আৰু নাচি উদ্‌যাপন কৰা হৈছিল। সম্ভৰতঃ সেই সময়ৰ আটাইতকৈ উত্তেজনামূলক আন্তঃবিভাগীয় (Indoor) খেল আছিল পাশাখেল।

বৈদিক সমাজখন চাৰিটা শ্রেণীত বিভক্ত আছিল। যেনে ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শুদ্র। যি নহওক ঋক্ বৈদিক যুগত সমাজৰ শ্রেণী বিভাজন ইমান কটকটীয়া নাছিল।

৩.৪.২ ৰাজনীতি

বৈদিক যুগত ভালেমান পৰিয়াল লগ লাগি একোখন গাওঁ হৈছিল। গাঁৱৰ মূৰব্বীজনক গ্রামণী বোলা হৈছিল। সেইসময়ত ৰাজতন্ত্রৰ প্রচলন আছিল। ৰজাক 'ৰাজন' বোলা হৈছিল। সমৰ নিপুণতা আছিল ৰজা হোৱাৰ বাবে আটাইতকৈ প্রয়োজনীয় গুণ। প্রজাৰ জীৱন আৰু সম্পত্তিৰ নিৰাপত্তা দিয়াটো ৰজাৰ কর্ত্তব্য। ইয়াৰ বিনিময়ত তেওঁ প্রজাসকলৰ পৰা 'বলি' নামৰ এবিধ কৰ আদায় কৰিছিল। ৰাজকর্মত ৰজাক পুৰোহিত (পূজাৰী), সেনানী (সেনাপতি), গ্রামণী (গাওঁবুঢ়া) আৰু স্পাশ (গুপ্তচৰ) সকলে সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও ৰজাৰ সহায়ৰ বাবে 'সভা' আৰু 'সমিতি' নামৰ দুটা পৰিষদ আছিল। সম্ভৰতঃ সভা আছিল বিভিন্ন জনজাতিৰ মুখীয়ালসকলেৰে গঠিত পৰিষদ আৰু সমিতি আছিল জনপৰিষদ বা সর্বসাধাৰণ লোকৰ পৰিষদ।

জানি থোৱা ভাল

ঋক্ বেদে আমাক ভালে সংখ্যক আর্য জনজাতি যেনে যদু, অনু, পুৰু, ভৰত আদিৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়ে। এই জনজাতিসমূহৰ মাজত প্রায়েই ভূমি আৰু গাইগৰুৰ অধিকাৰক লৈ যুঁজ-বাগৰ চলিছিল।

৩.৪.৩ অর্থনীতি

বৈদিক সভ্যতা আছিল এক গ্রাম্য সভ্যতা। আর্য্যসকলৰ প্রধান জীৱিকা আছিল কৃষি। তেওঁলোকে ষাঁড় গৰুৰে হাল বাইছিল। জলসিঞ্চনৰ বিষয়েও তেওঁলোকে জানিছিল। প্রধানকৈ ঘেঁহু আৰু বার্লিৰ খেতি কৰা হৈছিল যদিও তেলজাতীয় শস্য আৰু কপাহৰো খেতি কৰিছিল।

পশুপালন আছিল আন এক উল্লেখযোগ্য জীৱিকা। গৰুক পৱিত্র জন্তু বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। ইয়াক 'গো-ধন' বোলা হৈছিল। গৰুৰ বাহিৰেও অন্যান্য ঘৰচীয়া জন্তুৰ ভিতৰত আছিল বলধ, ঘোঁৰা, কুকুৰ, ভেড়া ছাগলি ইত্যাদি। কৃষি আৰু পশুপালনৰ বাহিৰেও আর্য্যসকলে জীৱিকাৰ অন্যান্য বহুতো উপায় অৱলম্বন কৰিছিল। ঋক বেদত তাঁতী, কাঠমিস্ত্রী, কুমাৰ আদি বৃত্তিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ঋক্বৈদিক যুগত মানুহে সম্ভৱতঃ আভ্যন্তৰীণ বেহা-বেপাৰ কৰিছিল। সেই সময়ত বিনিময় প্রথাৰ প্রচলন আছিল। সেই সময়ত জাতিভেদ প্রথা কঠোৰ নাছিল। বিভিন্ন শ্রেণীৰ মাজত সেই সময়ত বিয়া-বাৰু চলিছিল। সমাজৰ ৰক্ষণশীল বিভাজন, অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণা ইত্যাদি পিছৰ যুগতহে কঠোৰ ৰূপত দেখা গৈছিল

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং 6 ঃ শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিয়াওক ঃ

(ক) ঋক্বৈদিক যুগৰ পৰিয়াল আছিল মাতৃ প্রধান/পিতৃ প্রধান।

.....

(খ) চিকাৰ/পাশা আছিল ঋক্বৈদিক যুগৰ আটাইতকৈ আকর্ষণীয় আন্তঃবিভাগীয় খেল (Indoor Game).

.....

প্রশ্ন নং 7 ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

ৰজাই প্রজাসকলৰ পৰা সংগ্রহ কৰা কৰক ..... বোলা হৈছিল।

প্রশ্ন নং 8 ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নির্ধাৰণ কৰক ঃ

(ক) ঋক্বেদৰ সময়ৰ আর্যসকলে জলসিঞ্চনৰ বিষয়ে জানিছিল (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

(খ) বৈদিক সভ্যতা এক নগৰীয়া সভ্যতা (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

৩.৪.৪ ধর্ম

ঋক্‌বৈদিক যুগৰ ধর্ম আছিল সৰল। সেই সময়ত প্রকৃতিৰ বিভিন্ন শক্তিক পূজা কৰা হৈছিল। সেয়ে আর্যসকলৰ ধর্মত ভালেমান দেৱ-দেৱী আছিল। তেওঁলোকে পূজা কৰা দেৱতাসকলক তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰিছিল। যেনে— পৃথিৱী, সোম, অগ্নি আদি আছিল ভূদেৱতা। ইন্দ্র, ৰুদ্র, ইত্যাদি আছিল বায়ুদেৱতা (Atmospheric God) আৰু সূর্য্য, বৰুণ আদি আছিল স্বর্গৰ দেৱতা (Heavenly God)। বৈদিক যুগৰ ধর্মত যাগ-যজ্ঞৰ বিশেষ স্থান আছিল। আর্য্যসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে যাগ-যজ্ঞই দেৱতাসকলক সন্তুষ্ট কৰে আৰু বিনিময়ত দেৱতাসকলে পূজা-অর্চনা কৰোতাজনৰ মনোকামনা পূৰণ কৰে। ধনী-দুখীয়া নির্বিশেষে প্রত্যেকেই নিজৰ সামর্থ অনুযায়ী যাগ-যজ্ঞ কৰিব পাৰে।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৩.২

শ্রেণী অনুসৰি বৈদিক ধর্মৰ দেৱ-দেৱীসকলৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৪.৫ পৰৱর্তী বৈদিক সভ্যতা

আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰিছিলো যে ঋক্‌বৈদিক যুগ আৰু পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ মাজত সুস্পষ্ট পার্থক্য আছিল। পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ আর্য্যসকলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পৰা পূবলৈ বসতি বিস্তাৰ কৰিছিল। লাহে লাহে ঋক্‌বৈদিক যুগৰ সৰু সৰু জনজাতীয় ৰাজ্যসমূহৰ ঠাই লৈছিল ডাঙৰ ডাঙৰ ৰাজ্যসমূহে। ৰাজ্যসমূহৰ আকাৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ৰজাৰ ক্ষমতাও লক্ষণীয়ভাৱে বৃদ্ধি পাইছিল। পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ ৰজাসকলে সম্রাট বা 'এক্‌ৰাত' উপাধি গ্রহণ কৰিছিল। ইয়াৰ অর্থ হৈছে একছত্রী শাসক। ৰাজ্যৰ কাম কাজসমূহ সূচাৰুৰূপে চলাবলৈ কর্মচাৰীৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি পাইছিল।

পৰৱর্তী বৈদিক যুগত সামগ্রিকভাৱে সমাজৰ সুদূৰপ্রসাৰী পৰিৱর্তন হৈছিল। সম্ভৱতঃ সেই সময়ৰ পৰাই জাতিভেদপ্রথা কটকটীয়া হৈ পৰিছিল। সমাজত ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয়সকলৰ ক্ষমতা আৰু প্রতিপত্তি লক্ষণীয় ভাৱে বৃদ্ধি পাইছিল। সমাজত অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাটোৱে গা-কৰিবলৈ লৈছিল। পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ সমাজত নাৰীৰ

স্থান যথেষ্ট সলনি হৈছিল। নাৰীয়ে ঋক্‌বৈদিক যুগত উপভোগ কৰা সামাজিক মর্যদা এই যুগত হেৰুৱাইছিল। কন্যা সন্তানৰ জন্মক হেয় জ্ঞান কৰা হৈছিল। যৌতুক ব্যৱস্থা জনপ্রিয় হৈ পৰিছিল। মুঠৰ ওপৰত পৰৱর্ত্তী বৈদিক যুগত সমাজত নাৰীৰ স্থান অৱনমিত হৈছিল।

সভ্যতাৰ বিকাশৰ লগে লগে বেপাৰ-বাণিজ্য উন্নতি হৈছিল। পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য আৰু বর্হিবাণিজ্য দুয়োটাই চলিছিল। নিয়মীয়া মুদ্রাৰ সলনি 'নিষ্ক' নামৰ এবিধ সোণৰ মুদ্রা মূল্যায়ন হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কৃষি তেতিয়াও প্রধান জীৱিকা হৈ আছিল। পৰৱৰ্তী বেদসমূহত সদাগৰ, ধন ধাৰে দিওঁতা আদিৰ বিষয়েও উল্লেখ পোৱা যায়।

এই যুগৰ আর্য্যসকলৰ ধর্মীয় তথা আধ্যাত্মিক জীৱনলৈ যথেষ্ট পৰিৱর্তন আহিছিল। ঋক্‌বৈদিক যুগৰ দেৱতাসকল যেনে ইন্দ্র, বৰুণ, সূর্য্য আদিয়ে পূর্বৰ মাহাত্ম্য হেৰুৱাইছিল আৰু তাৰ ঠাই লৈছিল ৰুদ্র, বিষ্ণু, প্রজাপতি আদি নতুন দেৱতাই। পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত যাগ-যজ্ঞই প্রাধান্য পাইছিল। ঋক্‌বেদৰ যুগত যজ্ঞ আছিল সৰল। কিন্তু পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত যজ্ঞৰ প্রক্রিয়া জটিল, আড়ম্বৰপূর্ণ আৰু ব্যয়বাহুল্য হৈ পৰে। তদুপৰিব্রাহ্মণসকলক স্বর্গৰ দেৱতাসকল আৰু মর্ত্যৰ লোকসকলৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাবে গণ্য কৰা হৈছিল। এইদৰে ধর্ম লাহে লাহে সাধাৰণ মানুহে ঢুকি পোৱাৰ পৰা আঁতৰি গৈছিল আৰু সমাজৰ বহুতকে অসন্তুষ্ট কৰিছিল। ইয়াৰ প্রতিক্রিয়া হিচাবে পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত এক দার্শনিক ধর্ম চিন্তাই গা কৰি উঠিছিল। দার্শনিকসকলৰ অনুসন্ধিৎসু মনে সৃষ্টি, জীৱন, মৰণৰ বিভিন্ন ৰহস্যৰ বিষয়ে অনুসন্ধান কৰিছিল। এইদৰে আত্মাৰ পুনর্জন্ম, কর্ম আৰু মোক্ষ বা মুক্তিৰ দৰে দার্শনিক মতবাদসমূহৰ জন্ম হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং 9 ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

(ক) আর্যসকলে তেওঁলোকৰ উপাস্যদেৱতাসকলক ..... শ্রেণীত ভাগ কৰিছিল।

(খ) পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত আর্যসকলে .....ৰ পৰা ..... লৈ বসতি বিস্তাৰ কৰিছিল।

(গ) পৰৱৰ্তী বৈদিক সমাজত কন্যাসন্তানৰ জন্মক ..... কৰা হৈছিল।

(ঘ) নিয়মীয়া মুদ্রাৰ সলনি ..... নামৰ এবিধ সোণৰ মুদ্রা মূল্যমান হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়নৰ পিছত আপোনালোকে—

- হৰপ্পা সভ্যতাৰ নগৰীয়া জীৱন আৰু নগৰ পৰিকল্পনাৰ লগতে এই সভ্যতাৰ অধিবাসীসকলৰ আৰ্থসামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ অন্যান্য বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিলে।
- বৈদিক আৰ্যসকলৰ সমাজ, অৰ্থনীতি, ৰাজনীতি আৰু ধৰ্মৰ প্ৰধান দিশসমূহৰ বিষয়েও গম পালে।

৩.৬ প্ৰসংগ পুথি

1. Kosambi, D.D. (2001): *The Cultural Civilization of Ancient India in Historical outline,* Vikas Publishing House.

2. Thapar Romila (20023): *The Penguin history of Early India, from the origins to AD 1300,* Penguin Books India

3. Singh Upindar (2009): *A History of Ancient and Early Medieval India, from the stone Age to the 12th Century,* Pearson.

৩.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** সিন্ধু

২ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** মহেঞ্জদাৰোৰ

৩ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) চাৰিটা, (খ) টাকুৰী

৪ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) লোথাল আৰু মহেঞ্জদাৰো, (খ) 22,50,000

৫ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) শুদ্ধ, (খ) অশুদ্ধ

৬ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) পিতৃপ্ৰধান. (খ) জুৰা

৭ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** বালি

৮ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) শুদ্ধ, (খ) অশুদ্ধ

৯ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) তিনিটা (খ) পশ্চিম, পূৱ, (গ) হেয় জ্ঞান, (ঘ) নিষ্ক

৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন 1 ঃ ভাৰতৰ সকলোতকৈ পুৰণি সভ্যতাটোৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন 2 ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ প্ৰধান বৃত্তি কিআছিল ?

প্ৰশ্ন 3 ঃ আৰ্য দেব-দেবীসকলৰৰ তিনিটা ভাগ কি কি আছিল?

প্ৰশ্ন 4 ঃ বৈদিক যুগত ৰাজন বুলি কাক কোৱা হৈছিল ?

প্ৰশ্ন 5 ঃ কুলপতি কোন আছিল ?

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন 1 ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ জনসাধাণ আৰু সমাজৰ ওপৰত এটা চমু টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন 2 ঃ পৰৱৰ্তী বৈদিকযুগৰ সভ্যতা আৰু ঋক্ বৈদিকযুগৰ সভ্যতাতকৈ কিদৰে পৃথক?

প্ৰশ্ন 3 ঃ 'বৈদিক সভ্যতা মূলত এটি গ্ৰাম্য সভ্যতা'-আলোচনা কৰক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন 1 ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন 2 ঃ বৈদিক সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***